BUDİST UYGUR EDEBİYATI

Prof. Dr. Geng SHİMİN
Milletler Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü / Çin
Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 786-800

Budizm, dünyanın üç büyük dininden biridir. Uygurlar tarihlerinde yaklaşık binyıl boyunca Budizme inanmış ve Budizme ait pek çok kutsal metni Uygurcaya tercüme etmişlerdir. İslam'ın Sincan'da Tarım Havzası'na (Çin Orta Asyası) yayılmasının ardından, Budist Uygur kutsal metinleri ortadan kaybolmuştur. Yalnızca Tarım Havzası'nda (bilhassa Turfan Havzası'nda) 20'inci yüzyıl başlarından itibaren yürütülen arkeolojik kazılar sayesinde, birkaç antik yerel dilde (eski Uygur dili de dahil olmak üzere) Budist kutsal metinleri günyüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu Uygur metinleri olduğunda, dilin ifade gücü kadar (yalnız fresklerin güzelliklerine bakmanız yeterlidir) içeriğin zenginliği de üzerimizde derin bir etki bırakır. Tüm bunlar, Budist dönem boyunca Uygur kültürünün en üst seviyesine geldiğini gösterir. Eski Uygur dilinde yazılan bu Budist çalışmalar, yalnız Uygur halkının değerli bir mirası değil Türk kavimlerinin de ortak zenginliğidir. Bu çalışmalar üzerinde durmaya değer. Konuyu aşağıda genel hatlarıyla ele alacağım.

1. Budizm ve Temel Öğretileri

Budizmin kurucusu, Sakya aşireti bilgesi anlamına gelen Shakyamuni'dir (M.Ö. 565485 dolayları). Adı Siddh#rtha, soyadı ise Gautama'dır. Kapilavastu kentinde (bugün Güney Nepal'dedir) dünyaya gelir. Babası zuddhodana, küçük bir krallığa sahiptir. Annesi kraliçe Mah#m#ya, oğlunun doğumundan yedi gün sonra hayata veda eder. Siddh#rta, teyzesi Mah#praj#pati tarafından büyütülür (Teyzesi ayrıca üvey annesi olmuştur). Siddh#rta, çok zeki ve hassas bir çocuktur. İyi bir geleneksel Brahmin eğitiminden geçer. Bir prens olarak mutlu bir hayatı vardır. 16 yaşına geldiğinde Yashodhar# ile evlenir. Yashodhar# ona R#hula adında bir oğlan çocuğu verir. Efsanelere göre, 29 yaşına geldiğinde saray dışında yaptığı gezintilerde ıstırap sahneleri görür. İnsanoğlunun ıstıraplarından (doğum, yaşlılık, hastalıklar ve ölüm) etkilenerek ve Brahmanizm'den (antik Hindistan'a hakim din) duyduğu tatminsizlikle, rahat saray hayatından vazgeçmeye ve Nairanjana Nehri yakınında bir ormanda çileli bir hayat sürmeye karar verir. Altı yıllık çile sonunda hiçbir şey elde etmemiştir. O zaman anlar ki, çilecilik, kurtuluşa götüren yol değildir.

Bundan sonra Gay# (Uruvela) kenti yakınlarına gelir ve bir Hint inciri (bodhi) ağacının altına oturarak meditasyona dalar. O gece seher vakti, nihayet Aydınlanmaya (Buddalık mertebesine) erişir. 35 yaşındadır. Buddalık'ı elde ettikten sonra "Aydınlanan" anlamına gelen onurlu "Budda" (Uygurca But~Burxan) unvanını kazanmıştır. Daha sonra öğretilerini yaymak için Baranasi, yani bugünkü Varanasi'de Geyik parkına (Migadaya) geldi ve burada beş bhiksus'a (keşişler) öğretilerini aktardı. Bu "doğrunun tekerleğinin ilk defa harekete geçişi" olarak adlandırıldı. Sonraki yıllar boyunca Budda cemaatini (sañgha) kurdu ve Kuzey ve Orta Asya'daki Ganj Havzası'nda öğretilerini yaymak için çaba göstermesine gerek dahi kalmadı. 80 yaşına geldiğinde Ku|inagara'da hayata veda etti.

Budizm, geleneksel düşünceden aldığı mirasla, varlıkların (hatta tanrıların) sams#ra'nın (yeniden doğumlar) sonsuz döngüsüne bağlı olduklarını söyler. Budizmin temel öğretileri şunlardır: "Dört Soylu Doğru", "Oniki Bağımlı Ortaya Çıkış" (Oniki Nedensellik Halkası) ve "Sekiz Aşamalı Yol". Dört Soylu Doğru şunlardır: 1) herşey ıstırap içerisindedir, 2) ıstırabın kaynağı arzuda (cahillik) yatmaktadır, 3) ıstıraba son veren Nirvana'dır (varoluşun sönmesi ya da ondan kurtulmak, 4) yol Nirvana'ya götürür. Oniki Bağımlı Ortaya Çıkış, varoluş zincirinin oniki halkasıdır. Herbir halka bir sonrakinin nedeni veya koşuludur. Bu birbirine bağımlılık geleneksel olarak şu şekilde açıklanır: "x vardır y de vardır; x'in ortaya çıkışından y doğar; x varlık değildir, y varlık değildir, x'in yokoluşuyla y de yokolur". İnsanoğlunun tüm acıları cahillikten kaynaklanır. İnsan cahilliği ortadan kaldırmalıdır. Ancak bundan sonra varoluş zincirinden kurtulabilir (yeniden doğum). Sekiz Aşamalı Yol ise şu aşamalardan oluşur: Doğru düşünmek, doğru niyet etmek, doğru konuşmak, doğru davranmak, geçimini doğru yoldan sağlamak, doğru çaba harcamak, bilincini doğru tutmak ve doğru meditasyon. Budizmin çekirdek düşünceleri bir deyişle şöyle açıklanabilir: 1) dünyamızın geçiciliği, 2) dünyamızın vücut bulmadığı, 3) ıstırabın hayatımızın özünü oluşturması, 4) ıstıraptan kurtuluşun yalnız Nirvana ile olması.

Budizm uzun tarihi boyunca pek çok okul yaratmıştır. M.S. birinci yüzyılda Mah#y#naUlu Taşıyıcı (Uygurca Ulug Kölüngü) okulu ortaya belirmiştir. Bu okulun takipçileri, kendilerini yeniden doğuştan kurtaracak ve Nirvana'ya ulaşmalarına yardımcı olacak büyük bir aracın binicileri olduklarına inanmışlardır. Mah#y#na okulu takipçileri, Eski Okul'u (Theravadinler) HinayanaKüçük Taşıyıcı (Uygurca Kiçig Kölüngü) olarak adlandırmışlardır. Zira bu okulun takipçileri, küçük bir gemiyle varoluşun uzun nehrini geçmeye çalışan biri gibi, sadece bireysel kurtuluşu aramaktadır. Mah#y#na okulunda kişi aydınlanmış olsa da, diğerleri kurtuluşları için yardımına ihtiyaç duydukları sürece bu dünyada kalacaktır; buna Bodhisattva (Uygurca Bodisatwa veya Pusar) adı verilir. Buna ek olarak Mah#y#na'nın temel düşüncelerinden birisi SÑnyata'dır (Boşluk) (Uygurca Yoq Quruq). Buna göre, dünyadaki herşey yalnızca bir aldatmacadan ibarettir.

2. Budizmin Hindistan Dışına ve Orta Asya'ya Yayılışı

M.Ö. 3'üncü yüzyılda Maurya Hanedanlığı döneminde, kral Aşoka himayesinde 3'üncü Budist Meclis toplanmış ve Budizm Ganj Havzası'ndan Gandhara'da Kuzeybatı HindistanKeşmir bölgesine yayılmaya başlamıştır.

Budist düşünce Gandhara'da (bölge, Büyük İskender'in akınları sonrası Yunan hakimiyeti altına girmiştir), Yunan sanatı ile biraraya gelmiş ve ünlü Gandharan sanatı ortaya çıkmıştır. Budizm Kuşan Hanedanlığı döneminde (M.Ö. 105M.S. 2'inci yüzyıl dolayları) Afganistan'a ve Orta Asya'ya yayılmıştır. Kral Kanişka'nın himayesi altında 4'üncü Budist Meclisi toplanmıştır.

Budizm'in Tarım Havzası'na yayılmasıyla ilgili olarak güvenilir kaynaklara sahip değiliz. Kabaca söyleyecek olursak, Budizmin Tarım Havzası'na girişi Çin'e yayılışından önce olmalıdır. Prof. Ren. Jiyü, Budizmin Çin topraklarına MS 6070'li1 yıllarda girdiğini iddia ediyor. Bu durumda Budizm'in

Tarım Havzası'na bu tarihten önce yayılmış olmalıdır. "Li (Hotan) Ülkesi Kehaneti" adlı bir Tibet kitabına göre, Budizm'in Hotan'a yayılışı, M.Ö. 8672 yıllarına dayanır. Kitap, Kral Sanu'nun, Li ülkesini kurduğunda 19 yaşında olduğunu yazar. Sanu'nun Li ülkesine kral olduğu tarihi kesin olarak hesaplayacak olursak, Buda'nın Nirvana'ya ulaştığı tarihten 234 yıl sonrasına denk düşmektedir… Budizm (dharma) ilk defa Li ülkesinin kurulmasından 165 yıl ve prens Yehula'nın oğlu Vijaya Sambhava tahta çıkışından 5 yıl sonra Li ülkesinde2 ortaya çıkmıştır. Buda'nın ölümünü M.Ö. 4904803 olarak kabul edersek, Hotan Krallığı'nın kuruluş tarihi, M.Ö. 256246 yılları arasında olmalıdır. Li ülkesinin kuruluşundan sonraki 165 yılı ve Vijaya Sambhava'nın tahta çıkışından sonraki beş yılı da çıkardığımızda Budizmin Hotan'da ortaya çıkış tarihi M.Ö. 186176 tarihlerine denk gelmelidir.

Hotan, antik dönemlerden beri Tarım Havzası'nın güneydoğu sınırında önemli bir Budist merkez olmuştur. 5'inci yüzyıldan önce pek çok Çinli keşiş Budist kutsal metinlerini aramak üzere "Batı Topraklarına" ve aslında yalnızca Hotan'a giderlerdi. Burada aradıkları metinlere herzaman ulaşabilirlerdi. Çinli pek çok ünlü keşiş, örneğin, Shikchananda, Kalayashas, vd., Hotan'dan gelmiştir. Bazı büyük Budist çalışmalar (örn. Avatamsaka SÑtra) dahi Hotan'da derlenmiştir. 5'inci yüzyılda yaşayan ünlü Çinli keşiş Fa Xian, Hindistan'a gittiğinde, Budist festivallerini beklemek üzere Hotan'da üç ay kalmıştır. Fa Xian Hotan'ı şöyle anlatır: "huzur verici bir yer, halk zengin. Tüm insanlar Budizme inanıyor. Onbinlerce keşiş var. Çoğunlukla Mah#y#na'ya bağlılar. Kral, Fa Xian'ın kalması için Gomati manastırını tahsis etti. Bu üç bin keşişi barındıran bir Mah#y#na manastırıydı… Hotan'da daha küçükleri saymazsak 14 tane büyük sangh#r#m (Budist manastırları) bulunuyor …"4

Hamburg Üniversitesi'nden Prof. Liu Mautsai, Budizm'in, Tarım Havzası'nın kuzey sınırındaki diğer bir ünlü Budist merkez Kuça'ya M.Ö. 109 yılı gibi eski bir tarihte çoktan yayılmış olduğuna inanıyor. Kanıtı ise "Liangshu (Liang Hanedanlığı Vakayinamesi) bölüm 40"daki bir kayıttır. Burada şöyle yazar: "(Liu) Zhilin antik eserleri çok sevdi…antikalardan dördünü prense (yani daha sonra Liang Wudi'ye) hediye olarak verdi…üçüncüsü bir sürahiydi (Sanskritçe kundika). Bu sürahi üzerinde "Bu eser, Kuça krallığı tarafından Yuanfeng'in ikinci yılında (M.Ö. 109) hediye edilmiştir" yazar.5 Kuça'nın asıl yerlisi, HintAvrupa Dilleri'nin bir çeşit "Kentum" grubu olan "Toharca B" lehçesiyle konuşurdu (Qarashähr ve Turfan bölgesindekiler "Toharca A" lehçesiyle konuşurdu). Kuça, antik dönemlerden beri üstün bir ekonomiye ve kültüre sahip olmuştur. Çinli seyyah Xuanzang (602664) ünlü "Da Tang Xi Yü Ji" adlı kitabında (Büyük Tang'da batı bölgelerine seyahatlerin notları) (bölüm. 1) Kuça'nın canlı bir tasvirini yapar: "Kuci (eski adıyla Kuça... Geng) Devleti doğudan batıya 1,000 li (1 li = 500 m.... Geng), güneyden kuzeye 600 li gelmektedir. Başkentin çevresi 1719 li gelmektedir ve darı, pirinç, üzüm, nar, armut, şeftali ve kayısı yetiştirilmektedir…İklimi yumuşaktır ve insanlar nazik tavırlar içerisindedir. Alfabelerini Hindistan'dan almışlar ancak ufak birkaç değişiklik yapmışlardır. Müzikleri ve dansları mükemmel…100'den fazla Budist tapınak, 5 binden fazla keşiş ve rahip var ve tümü de Hin#y#na Okulu'nun Sarvastivadin mezhebine bağlı".6

Turfan (Koçu) bölgesi de antik çağlardan bu yana bir Budist merkez olarak da öneme sahip olmuştur. 840 yılında Kırgızların Uygur Hanlığı'nı ortadan kaldırmalarından sonra, Uygurların bir kolu (15 aşiret) Turfan Havzası'na göç etmiş ve Koçu Uygur Krallığı'nı kurmuşlardır (8501250 dolayları). Tarım Havzası'nın kuzeydoğusunda yer alan Turfan bölgesi Doğu ile Batı arasında önemli bir iletişim kanalıydı ve antik çağlardan bu yana İpek Yolu üzerinde önemli bir menzil olmuştu. Turfan, M.Ö. 2'inci yüzyıldan bu yana gelişmiş tarımı ve yüksek kültürüyle zengin bir vaha olmuştur. Bölgenin ilk yerleşimcileri büyük olasılıkla, özel bir HintAvrupa dili konuşan (Toharca A), Yüeçi ("Tohar") kavminden gelmekteydi. 8'inci yüzyıla ait Türkçe elyazmalarından, Uygurların Turfan'a göç etmeden önce burada Türklerin mevcut olduğu tahmin edilebilmektedir (özellikle de Batı Göktürk Hanlığı'nın hüküm sürdüğü yıllarda). Çok sayıda Uygurun gelişi, Türkleşme sürecini hızlandırmıştır. Burada ayrıca önemli sayıda Çinli ve Sogd nüfus yaşamıştır. Uygurların bölgeye gelmesinden sonra, farklı etnik gruplar, evlilikler yoluyla birbirleriyle kaynaşmıştır. Hem Uygurlar hem de diğer Türk kavimlerinin siyasi ve sayısal üstünlüğe sahip olması nedeniyle yerli halk yavaş yavaş Türkleşmiş ve Uygur dili, anadillere ("Toharca", Çince) üstünlük kurmuş ve yerli tabakanın, etnoloji, kültür ve dil alanlarında Uygurlar üzerinde önemli nüfuza sahip olmasına rağmen, bölgenin bir çeşit ortak dili haline gelmiştir. Uygurlar, yerli halkın gelişmiş ekonomik sistemleri ve kültürlerinin etkisi altında yavaş yavaş göçebe yaşamlarından vazgeçmeye ve kentlerde veya tarım alanlarında yerleşik hayata geçmeye başlamış ve Koçu'da parlak Uygur medeniyetini yaratmışlardır.

Bildiğimiz gibi, 762 yılında Mogolistan'da Uygur Hanlığı döneminde Uygur soyluları, Mani dinini kabul etmişlerdi. Mani dini, Turfan'a göçten sonra da bir süre varlığını devam ettirdi. Uygurlar, yerli halkın etkisiyle yavaş yavaş Budizme inanmaya ve Budist kutsal metinlerini Uygurcaya çevirmeye başladılar. Günümüz arkeologları tarafından bu bölgede bulunan pek çok Uygur elyazmasında ve Budist duvar resminde de gösterildiği gibi, tapınakların etrafındaki toplanma yerlerinde yapılan Budist festivallerde, vaazlardan, Budist içerikli dramalar ve hikayeler anlatmaya dek pek çok faaliyete yer verilirdi.

982 yılında Song Hanedanlığı (9601279) elçisi Wang Yande Koçu'yu ziyaret etmiştir. "Shi Gaochang Ji"deki (Koçu Büyükelçiliği Kayıtları) açıklamalar, bu dönem Uygur Krallığı ile ilgili çalışmalar için çok önemli tarihi kaynaklardır. Elçi, yazılarında Koçu'nun canlı bir tasvirini yapmıştır: 7

"Ne yağmuru ne de karı olan yöre aşırı sıcak…Evler beyaza boyanmış ve Jingling'den (Altın Dağ) evlere doğru sular akıyor. Su, bahçeleri sulamak ve değirmenleri döndürmek üzere başkentte dolaştırılıyor. Bölgede beş çeşit tahıl yetiştiriliyor. Soylular at eti, sıradan halk ise keçi veya kümes hayvanlarının etini yiyor. Müzikte pipa (bir tür dört telli lavta) ve konghou'nun (harbe benzer, yedi telli, parmakla çalınan eski bir araç) kullanımı oldukça fazla. Samur kürkü, pamuk ve brokarlık pamuk üretiyorlar. Okçuluklarından ve biniciliklerin gurur duyuyorlar. Burada, Tang İmparatorluğu tarafından bağışlanan yazıtların bulunduğu 50 Budist tapınak var. Tapınaklar, Budist Tripitaka (Skr: "Üçlü Yasa" ya da "Üç Sepet"), Budist Sözlük ve diğer çalışmaları da barındırmaktadır. Daha sonra (Uygurların Kralı) bizi akşama kadar müzikle, ziyafetle ve dramatik oyunlarla (Çince "youxi"... Geng) ağırladı.

Ertesi gün tekrar, Budist tapınağı Yingyün Taining'i görmeye gittik. Tapınak, Zhenguan'ın (İ.S. 640, Tang Hanedanlığı) 14'üncü yılında inşa edilmiş…Kentte pek çok iki katlı bina ve pek çok bitki var. İnsanlar çok güzel ve açık tenliler. Zanaatkarlıkta, altın, gümüş, bakır ve demir işlemede, yetenekliler".

Burada şunu söylemekte fayda var ki, Koçu'da onuncu yüzyıla kadar bir tür dramatik temsil gösterimleri yapılmıştır. Ortaya çıkarılan Uygurca Budist drama metinleri bunu doğrulamaktadır. Ayrıca önemli sayıda Uygur Budist yazıtının yanı sıra pek çok Budist mağara (örneğin Bezeklik, Toyuq, Qızıl ve Qumtura) da Budizm'in Koçu Uygur Krallığı'nda geniş bir şekilde yayıldığını gösterir. Uygur soyluları ve hatta sıradan insanlar, hayırseverlik ve dindarlığın gereklerini (Uyg. "buyan< Skr. "punya") yerine getirmek adına Budist tapınaklar, heykeller, fresklar ve sutra kopyaları (Budist kutsal yazıtlar) yapmak için hatırı sayılır büyüklükte emek harcamışlardır. Bu değerli eserler, Uygurların kültür ve sanatta eriştikleri yüksek seviyeyi gösterir.

Budizm, Turfan bölgesinin İslamlaşmasıyla birlikte 15'inci yüzyıl dolaylarında kaybolmaya başlar. 8'inci yüzyıl ortalarında Semerkant ve Buhara'nın işgaliyle beraber Araplar, Maveraünnehir'de sağlam bir mevzi ele geçirmişlerdir bile. Çin'in 751 yılında, Talas'da, Müslüman ordusu ile Tang ordusu arasında yapılan zorlu bir mücadelede yenilgiye uğramasının ardından Tarım Havzası'na giden kapılar da açılmış olur. Karahanlılar (başkentleri Kaşgar) onuncu yüzyılda İslam dinine geçtiler. 11'inci yüzyılda Hotan da fethedilmişti. Ancak kuzeyde Karahanlılar zorlu direniş gösterdiler. Bu tarihlerde Budist Koçu Uygur Krallığı'nın güney sınırı, güneybatıda Çerçen'e ulaşarak, Kuça'yı da topraklarına dahil etmişti. Koçu Kralı Arslan Karahanlıların yayılmasına karşı kararlı bir direniş gösterdi; böylece uzun bir süre boyunca (13'üncü yüzyıla kadar) İslam'ın gücü Kuça'nın ötesine geçemedi.8 Uygur tarihçi Mirza Haydar'ın 16'ıncı yüzyılda yazdığı "Tarihi Reşidi" (Raşidi Tarihi) kitabına göre, (Doğu Çağatay Hanlığı, yaklaşık olarak 13891399 yılları arasında hüküm sürmüştür) Hızır Hoca Han, Turfan bölgesine karşı kutsal savaşlar sürdürmüş, böylece Turfan Uygurları İslam'ı kabul etmeye zorlanmıştır.9

Hem Çin hem de İslami tarih materyallerine göre, 15'inci yüzyılın ikinci yarısının sonlarına kadar Turfan'da yaşayanlar arasında hala Budistler vardı. Örneğin Ming Hanedanlığı'na (13681644) ait "Batı Bölgeleri Büyükelçiliğinin Kayıtları" (yazarı Chen Cheng) kitabında şöyle yazar: Turfan halkı Budisttir. Burada pek çok manastır bulunmaktadır". Buna ek olarak, Orta Asyalı Müslüman tarihçi Hafız Abru "Tarih Antolojisi" kitabında, Timurlulardan (Timur'un oğlu Şahruh) bir heyetin (1420 yılında) Pekin'den dönüş yolu üzerinde Turfan'dan geçerken, yöre halkı içinde Budizme inanmayı sürdürenler olduğunu gördüklerini yazar.

3. Keşifler Tarihi ve Budist Uygur Çalışmaları

19'uncu yüzyıl sonu, 20'inci yüzyıl başına dek Budist Uygur çalışmaları hakkında bilgi sahibi değildik. İnsanlar Uygurların antik çağlardan beri İslam'a inandıklarını düşünüyorlardı.

1890 gibi günümüze yakın bir tarihte İngiliz kaptan Bower, Kuça'da şans eseri, huşağacı kabuğuna Brahmi harfleriyle yazılmış bir elyazması satın aldı. Daha sonra bu elyazması Kalküta'ya gönderildi. Burada ünlü Prof. R. Hoernle, bu elyazmasını dördüncü yüzyıla ait Sanskritçe bir kitap olarak teşhis etti. Bu keşif kısa zamanda sansasyon yarattı. Aynı zamanda Kaşgar'daki Rus Konsolosu N. F. Petrovsky elyazmalarını, Hotan ve Kuça'da kazılarda çıkarılan objeleri toplamak için yoğun çaba gösterdi. Daha sonra Urumçi'de Rus Başkonsolos N. N. Krotkov da, hatırı sayılır miktarda elyazması ve Turfan kazılarından çıkarılan eşyalar satın aldı. Tüm bu antik eserler, St. Petersburg'a götürüldü ve Asya Müzesi'ne koyuldu.

1892'de Fransız öğretim görevlisi Dutreuil de Rhines de, Hotan pazarında huş ağacı kabuğuna yazılmış bir elyazması satın aldı. Bu elyazması Avrupa'da daha da büyük bir sansasyon yarattı. Bu elyazmasıyla ilgili olarak Fransız öğretim görevlisi Senart, 1897 yılında, Paris'te yapılan Doğu Çalışmaları Kongresi'ne bir rapor sundu. Senart, bu elyazmasının, 2'inci yüzyıla ait Kharosthi yazısıyla, Prakrit dilinde yazılmış, ünlü Budist çalışma olan "Dharmapada" (Budist nazım) olduğunu tespit etmişti. Aynı Kongre'de, Rus Sanskritçe uzmanı V. Oldenburg, elyazmasının diğer parçasının St. Petersburg'da tutulduğunu iddia etti.

Bu bulgular, Rus, İngiliz ve Japon hükümetlerini, Tarım Havzası'nda arkeolojik çalışmalar yürütmek üzere bir ekip kurmaları ve seyahatler organize etmeleri yönünde harekete geçirdi. Rus Bilimler Akademisi 1898 tarihinde, Turfan'a, D. A. Klementz başkanlığında bir kazı ekibi gönderdi. Klementz söz konusu kazı çalışmaları boyunca antik kent Koçu'da yapılan kazıların sorumluluğunu üstlendi ve pek çok objenin gün ışığına kavuşmasını sağladı. 19001901, 19061908, 19131916 tarihlerinde A. Stein, Sincan, (Tunhuang)'taki araştırma gezilerinde üç İngiliz heyete öncülük etti ve büyük başarılara imza attı. Stein, 2'inci ve 3'üncü araştırma gezisinde Tunhuang'da (Uygur elyazmaları da dahil olmak üzere) binlerce elyazması ele geçirdi. Stein ayrıca, Turfan'ı da ziyaret etti ve burada kazı çalışmaları yürüttü.

Rusya ve İngiltere'nin arkeolojik keşifleri, Almanları, Turfan'a yapılacak bir dizi arkeolojik çalışmaya sponsor olmaları konusunda teşvik etti. Dört araştırma heyeti, A. Grünwedel ve A. von Le Coq öncülüğünde, 19021907 ve 19131914 yıllarında Sincan'a gitti. İlk üç Alman araştırma gezisi, Koçu antik kenti, Sengim, Murtuq, Bezeklik and Toyuq antik bölgelerinde neredeyse tüm önemli kalıntılarda ve Turfan bölgesindeki ören yerlerinde pek çok araştırma ve kazı çalışması yaptı. Bu çalışmalarda, önemli sayıda elyazması, ağaç baskı blokları (En az 24 alfabe ve 17 dilde), hem kağıt hem de ipek üzerine resimler, heykeller ve diğer sanat hazinelerini ele geçirmiştir. Mağaralardaki tapınaklarda pek çok duvar resmi parçalara ayrılarak sökülmüş ve Berlin'de Etnoloji Müzesi'nde parçalar tekrar birleştirilmiştir.

Fransız hükümeti de, ünlü Sinolog P. Pelliot başkanlığında üç kişilik bir araştırma ekibini Tarım Havzası'na gönderdi. Pelliot çalışmalarını Barçuk (Maralbeshi) ve Kuça bölgelerinde yoğunlaştırdı. Pelliot, Tunhuang'da birçok Çin, Tibet ve Uygur elyazması da elde etmiştir.

Londra'dayken A. Stein'in kazandığı büyük başarıları duyan Japon Otani (18961948, Kyoto'da Nishibonganji Tapınağı'nın genç başrahibi), Budizm'in Hindistan'dan Çin ve Japonya'ya yayılışı tarihiyle ilgili olarak daha fazla bilgi edinme arzusuyla ve antik eşyalar toplama amacıyla 3 kez (19021904, 19081909 ve 19101914) Sincan'a gitti.

İsveç'ten Sven Hedin ve Finlandiya'dan E. Mannerheim'den söz etmeyi de unutmamalıyız. Bu iki kişinin de, Uygur elyazmalarının ve diğer arkeolojik ve etnolojik objelerin toplanmasına oldukça fazla katkıları olmuştur.

19271935 yılları arasında Sincan'da çalışan ÇinİsveÇ Bilimsel Keşif Heyeti pek çok önemli arkeolojik materyal toplamıştır. Özellikle ekibin Çinli üyesi Prof. Huang Wenbi, Sincan arkeoloji çalışmalarına büyük katkılarda bulunmuştur. Wenbi ayrıca, bölgenin harabeye dönmüş ören yerinden çıkarılan birçok elyazması ve obje (örneğin ünlü Uygur elyazması "Zuanzang'ın Biyografisi"nin Pekin'le ilgili bölümü) de elde etmiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından, 1959'dan 1975 yılına kadar Sincan Müzesi, Turfan'da 13 araştırma yürüttü. Buna ek olarak 1950'li ve 1960'lı yıllarda da Sincan Müzesi Niya, (Barçuk) yöresinde araştırmalar yürütmüştür. 1959 yılında da Müze araştırma ekiplerinden biri, Tianşan'da Temurtu adlı yerde bir çiftçi tarafından bulunan ve Hami versiyonu adıyla anılan Uygur elyazması Maitrisimit'i ele geçirmiştir.

Bu noktayı belirtmek gerekir ki, yerli halkın, tarihi eserlerin, özellikle dinsizlere özgü olduğunu düşündükleri objelerin değerini bilmemelerinin sonucu pek çok el yazması sonsuza dek yitip gitmiştir. Mesela el yazması kağıtlar, ayakkabı kalıbı yapılmak üzere makaslanmış, parşömen kitaplar bot yapılmak üzere doğranmıştır. Le Coq, ikinci ve üçüncü Turfan seyahatlerini anlattığı, çok bilinen "Çin Türkistanı'nın Yanan Zenginlikleri" anlatısında şöyle yazar:

"Köylülerden biri, buraya kazı amacıyla yapılan ilk seyahatten beş yıl önce, tapınaklardan birinde bu el yazmalarıyla dolu 5 büyük araba bulduğunu söyledi…yazıların şeytani içeriğinden korktuğu için …tüm kitaplığı doğrudan nehre boşaltmış" (s.5859).

Uygur el yazmaları sözkonusu olduğunda, 1899 tarihinde W. Radloff'un, D. A. Klementz'in "Nachrichten über die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften an St. Petersburg in Jahre 1898 ausgerustete expedition nach Turfan" kitabında bazı Budist Uygur metinlerini yayımladığını (transkripsiyonu ve Almanca tercümesiyle birlikte) görürüz. Bu metinler arasında bir tanesi daha sonraları "Sekiz YükmäkSekiz Yığın" olarak belirlenlendi. 1908'den sonra, F. W. K. Müller, Berlin'de, yeni bir çığır açan Uigurica I, Uigurica II (1910), Uigurica III (1922), Uigurica IV (1931) (ölümünden sonra von Gabain tarafından yayımlanmıştır) kitaplarını yayımladı. Ünlü Alman Türkolog W. Bang, öğrencisi Annemarie von Gabain ile birlikte altı ciltlik "Türkische TurfanTexte"i (I: 1929, II: 1929, III: 1930, IV: 1930, V: 1931, VI: 1934) yayımladı. R. Rachmati (Arat) VI. cildinde çalışmaya dahil oldu. 1937 yılında Rachmati VII. cildi tek başına yayımladı. von Gabain 1935 ve 1938 yıllarında, (SPAW'da)

"Xuanzang'ın Biyografisi" adı altında, Uygur elyazmalarıyla ilgili iki önemli monografi yayımladı. Radloff 1910 yılında "Ti|astvustik"i, 1911 yılında "Kuan{iim pusar"ı yayımladı.

Radloff 1913'dan 1917'ye kadar halefi S. E. Malov ile birlikte ünlü "Altun Yaruk"u (Altın Işık) (yazık ki Radloff ve S. E. Malov, kitabı, tıpkıbasımına göre değil metnin okunuşuna göre yeni Uygur harfleriyle yayımlamışlardır) yayımladılar. Malov, 1928 yılında Radloff'un ölümünün ardından onun "Uigurische Sprachdenkmäler" (Bazı Budist Uygur metinleri de dahildir, ancak büyük bölümü Uygur medeniyeti ile ilgili dokümanlardan oluşuyor) çalışmasını yayımladı. Fransa'nın ünlü doğu bilimcisi P. Peliot 1974 yılında, Tunhuang'da bulduğu meşhur "İyi prens ile kötü prensin hikayesi"ni yayımladı. Japon öğretim görevlisi Haneda Thro 1915 yılında, Otani'den geri aldığı "Säkiz Yükmäk" ve "Abhidharmako|abh#syatOk#tattv#rthan#ma"yı yayımladı (1925).

İkinci Dünya Savaşı, Uygur çalışmalarını durdurmakla kalmadı, Alman kazıları sonucu getirilen ve Berlin'de Etnoloji Müzesi'nde muhafaza edilen birçok antik objenin özellikle de fresklerin hasar görmesine neden oldu. Müttefikler, Berlin'i bombaladıklarında yukarıda bahsedilen Müze ciddi zarar gördü. Şans eseri el yazmaları fazla hasar görmedi, zira bombardımanlardan önce, Almanya'nın doğu ve batısındaki terkedilmiş sığınaklara taşınmıştı.

Savaşın ardından yaşanan durgunluk dönemi sonrası 50'li yıllarda Budist Uygur yazını çalışmaları yeniden başladı. Burada ilk olarak Prof. von Gabain'in büyük katkılarından söz etmemiz gerekir. Gabain 1957 yılında Mainz'de saklanan Maitrisimit'in (detaylı bir raporla birlikte... Beiheft) mükemmel bir tıpkıbasımını yayımladı. 1961 senesinde aynı çalışmasının Doğu Berlin'de bulunan ikinci yarısının tıpkıbasımını yayımladı. Altmışların ortalarından bu yana Doğu Almanya Bilimler Akademisi "Berliner Turfantexte" (BT) başlığı altında bir dizi kitap yayımlamaya başladı. Şu ana kadar 20 cildin baskısı yapılmış durumda. "BT"nin yayımlanması daha öncekilerden farklıdır. Bu kez herbir kitap, yeni bir savaşta zarar görmelerinden duyulan endişe nedeniyle, metnin tüm fotoğraflarını barındırmaktadır (daha önceki yayımlarda fotoğraf bulunmuyordu veya örnek olarak yalnızca bir veya iki fotoğraf bulunuyordu). Burada Prof. Peter Zieme'nin (BerlinBrandenburg Bilimler Akademisi'nden) Uygur dilinde Turfan metinleri çalışmalarına yaptığı değerli katkıları vurgulamak isterim. Zieme, altmışlı yılların sonlarından bu yana aralıksız olarak ondan fazla kitap ve Turfan Uygur metinleriyle ilgili yüzlerce çalışma yayınlamıştır. Bu bağlamda Röhborn, Scharlipp, Ehlers, Laut gibi diğer Alman Türkologlar da önemli çalışmalar yapmışlardır.

"Paul Pelliot'un Misyonu" genel başlığı altında Tarım Havzası'nda sanat, arkeoloji, edebiyat ve diller konusunda on cildi aşan bir eser yayımlamıştır. J. Hamilton 1971 yılında "iyi prensle kötü prensin hikayesi"nin (Le conte bouddhique du bon et du mauvai prince en version ouigoure) yeni basımını yaptı. "Manuscripts ouigours du IXeXe siecle de TouenHouang" (1986, 2 cilt) adlı kitabında birkaç Budist Uygur çalışmasına da yer verilmişti.

Aşağıdaki çalışmalar eski Sovyetler Birliği ve Rusya'da yayımlanmıştır: Malov 1951 yılında okuma parçalarına yer verdiği "Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti" (Eski Türkçe Edebi

Metinleri) kitabında “Altun Yaruq”daki iki hikaye (hikayelerden birisi prensle aç bir dişi kaplanı, diğeri ise Zhang Jüdao’yu anlatmaktadır) üzerinde yeniden çalışmıştır; L. Yu. Tuguşeva 1991 yılında ““Uygurskaya versiya biografii Syuan’tszana” (Xuanzang’ın Biyografisi’nin Uygurca versiyonu) adlı bir kitap yayımladı.

Japonya’da Prof. M. Shhgaito’nun (3 cilt) “Abhidharmako|abh#syatikatattv#rtha’nın Uygurca versiyonu üzerine çalışmalar” (Japonca, 19911993) kitabından bahsetmemiz gerekir. Tuguşeva ve Fujishiro ile birlikte 1998 yılında “Uygurca Da|akarmapath#vad#nam#l#” (Japonca) adlı eseri hazırladı. Shhgaito ayrıca diğer Uygur yazmalarını da yayımladı. Ryukoko Üniversitesi’nden Kogi Kudara Budist uygur metinleri üzerine birkaç makale yayımladı. Profesör J. Oda “Säkiz Yükmäk” çalışmalarında uzmanlık kazandı. Profesör T. Moriyasu 1985 yılında bir Uygur metnini Tibet alfabesiyle (Tibet alfabesinde Budist Uygur ilmihali çalışması) (Japonca) yayımladı. Profesör H. Umemura temel olarak Uygur medeniyeti dokumanları üzerinde çalıştı.

Profesör Rahmati Arat, Türkiye’ye gitmesinden sonra (1933’den beri) çalışmalarını erken İslami çalışmalara (Kutadgu Bilig, Atabetü’lhakayık) yoğunlaştırmıştır. Budist Uygur yazını çalışmalarında “Eski Türk Şiiri” büyük öneme sahiptir. Arat bu kitabında pek çok alliterative (aynı sesin tekrar edildiği) şiir toplamış ve bu şiirler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Profesör S. Çağatay “Altın yaruk’tan iki parça” (1945, DTC Fakültesi Yayınları, No. 46, Ankara) adlı monografisinde yukarıda bahsedilen “Altın Işık”taki iki hikaye üzerinde çalışmıştır. Profesör S. Tezcan 1974 yılında, BT III (Berliner Turfantexte) olarak “Das Uigurische InsadiSutra” adlı önemli bir monografi yayımlamıştır. Tezcan’ın 1975 yılında savunmasını yaptığı doktora tezi ise “Eski Uygurca HsuanTsang Biografisi”dir. Profesör Ş.Tekin 1980 yılında BT IX (Berliner Turfantexte) olarak “Maitrisimit Nom Bitig. Die Uig. Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen V#ibhasikaSchule” (2 cilt) ve yine aynı yıl “Buddhistische Uigurica aus der YüanZeit” (Budapeşte) adlı kitabını yayımladı. C. Kaya 1994 yılında “ Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin“ başlıklı güzel bir kitap yayımladı. Profesör S. Barutçu ve Profesör M. Ölmez de Budist uygur metinleri çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Genel olarak söyleyecek olursak, Türk akademisyenler daha çok Orhun Yazıtlarıyla ilgilidirler; bu bağlamda bu konuyla ilgili daha fazla katkı sağlamışlardır.

Bu satırların yazarı, 1962 gibi yakın bir tarihte, Çin‘de, Feng Jiasheng‘in “1959’da Hami’de, (Sincan) ortaya çıkarılan Uygur alfabesiyle yazılmış Budist Sutra” (Wenwu, No. 78, 1962, Çince) adlı makalesindeki Uygur metni kitabını (iki sayfa) yayımlamıştır. Herkesce bilinen bir nedenle, biz Çinli Türkologlar, ancak sözde “Kültür Devrimi”nin sona ermesinden sonra araştırma yapabildik ve bunları yayımlayabildik.

Bu satırların yazarı 1979‘dan bu yana bir dizi kitap ve Uygur çalışmaları üzerine şu makaleleri: “Zuanzang’ın Biyografisinin 7. Bölümü Üzerine İnceleme” (Minzu Yüwen, No. 4, 1979), “Qadimqi Uighur2ä buddhistik äsär ‘Aryatr#tabuddhamatrika vimsatipÑgastotrasÑtra’din fragmentlar” (TUBA, cilt 3, 1979), “Qadimqi Uighur2ä iptidayi piesasi Maitrisimit (Hami nus’hasi) ning ikin2i pärdäsi häqidiki tätqiqät” (TUBA, No. 4, 1980), “Toyuq Budist Tapınağı Yazıtı Üzerine Notlar” (Shijie Zongjiao Yanjiu,

No.1, 1981), “Maitrisimit üzerine İnceleme” (Hami versiyonu) (Wenshi, vol.12, 1981), “Uygurca Avatamsaka Üzerine İnceleme” (1, 2, 3, 1986), “Altun Yaruq’un 12’inci Bölümü Üzerine İnceleme” (1986), “Uygur Dilinde Abhidharmako|a Fragmanları Üzerine İnceleme” (1, 2, 3, 1987), “Altun Yaruq’un 25’inci Bölümü Üzerine İnceleme” (1993), “Das Zusammentreffen mit Maitreya” (ki

tap, 2 cilt., 1988) (ortak yazar olarak), “Eine Buddhistische Apokalypse” (kitap, 1998) (ortak yazar olarak) yayımlamıştır; aynı yazarlar, Maitrisimit’in aşağıdaki bölümlerini de yayımlamışlardır (Hami versiyonuyla) Altorientalische Forschungen: bölüm 10 (1987), bölüm 11 (1988), bölüm 13 (1991), bölüm 14 (Materialia Turcica, 1992), bölüm 15 (1993), bölüm 16 (TUBA, 1985), “Prolegomena zur Edition der HamiHandschrift der Uigurische Da|akarmapath#vad#nam#l#” (1993), vd.10 Eski öğrencilerim de, Uygur elyazmaları konusunda çalışmışlardır. İsrafil Yusuf, Urumçi’de meslektaşlarıyla birlikte Maitrisimit’in ilk 5 bölümünü yayımlamıştır (1988). Kahar Barat’ın doktora tezinin başlığı “Uygur Zuanzang Biyografisi, cilt IX” (1993) dir. Barat 1992 yılında, TUBA’da, aynı elyazmasının III’üncü cildinden bölümler yayımlamıştır. Zhang Tieshan Pekin ve Tuanhang‘da bulunan Agama bölümleri üzerine çok güzel birkaç tebliğ yayımlamıştır. Niu Ruji, J. Hamilton ile işbirliği halinde, Gansu bölgesinde Yülin ve diğer yerlerdeki mağaralarda görülen yazılar üzerinde çalışmıştır.

4. Uygur Dilinde Temel Budist Edebi Eserler

Diğer dillerdeki Budist kutsal metinler gibi Uygurca metinler de, üç bölümden oluşur: sÑtra (Buda sözleri), vinaya (disiplin) ve abhidharma (yorum). Budist kutsal metinlerin bu üç bölümü, tripitaka (Budist yasa, edb: üçlü yasa) olarak adlandırılır. Budizmi seçen diğer insanlar gibi ben de, Uygur dilinde yazılmış Budist yasaların varlığına inanıyorum. W. E. Soothill ve L. Hodous, “Çince Budist Terimler Sözlüğü”nde “İ.S. 1294 yılında tüm Budist yasalar Uygurca’ya tercüme edilmiştir” diye yazar. Ünlü İtalyan Tibetolog Guiseppe Tucci Tibet ile ilgili kitabında (Tibet ResimParşömenleri?) geçtiğimiz yüzyılın 40’lı yıllarında Sakya manastırlarında tüm Budist yasalarını birarada gördüğünü söyler. Ş. Tekin yeni kitabında “Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap…” (1993, s. 4748) bu sorunla ilgili olarak Profesör Tucci’nin 1974 yılında kendisine gönderdiği çok ilginç bir mektuptan bahsetmiştir.11

Budist Uygur yasaları, hem Hinay#na hem de Mah#y#na çalışmalarından oluşur. Uygur Budizmi kabaca 2 aşamaya ayrılabilir: 1) 912’nci yüzyıllar (örn, Maitrisimit, Da|akarmapath#vad#nam#l#, “Säkiz Yükmäk”ın Londra versiyonu ve bu döneme ait diğerleri), 2) 1314 yüzyıllar (mevcut metinlerin çoğu bu döneme aittir), bu ayrım Laut’ın “Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler” (1986) adlı kitabında yaptığı 1) präk/assische Texte, 2) klassische Texte şeklindeki ayrımla uyumludur.

Budist Uygur yazını üç kaynaktan gelmektedir. Erken dönemde antik yerel dillerden, örneğin “Toharca” A veya “Toharca” B, tercüme edilmişlerdir. Mesela Maitrisimit’te şöyle yazar: Aryacandri bodiswt k{i a2ari änätkägk tilintin togrï tilin2ä yaratmï{. Prtyarak{it a2ari togri tilintin türk tilin2ä äwirmi{ Maitrisivit nom bitig (Usta Aryacandra bu Maitrisimit kitabını Hintçeden “Tohar” diline çevirerek

derlemiştir. Usta Prajnaraksit "Tohar" dilinden Türk diline çevirmiştir). Daha sonra Çinceden pek çok Budist Uygur kutsal metni çevrilmiştir. Örneğin "Altun Yaruq" (Altın Işık) da şöyle yazar: …kinki bo{gutlug Bi{balïqlïg yïngqu Säli Tawga2 tilintin TürkUygur tilin2ä ikil2äyü äwirmi{ (Beşbalıklı [kent] merhum alim yïngqu Säli bunu tekrar Çinceden TürkUygur diline çevirmiştir). Yuan Hanedanlığı (12791368) boyunca bazı Budist çalışmalar Tibetçeden çevrilmiştir, örneğin Aryar#j#vav#dakasutra'da şöyle yazar: Sangga{iri Tübüt tilintin yangïrtï Uigur tilingä aqtarmï{ (Sangasri bunu tekrar Tibetçeden Uygur diline çevirmiştir).

Sanskritçeden yalnızca birkaç çalışma çevrilmiştir.

P. Laut, yukarıda sözü geçen kitabında "Sogdische Hypothese"i geliştirmiştir. Laut, Türklerin Budizmi Sogdlar yoluyla kabul ettiğini ve erken dönem Türk (Uygur) çalışmalarının Sogd dilinden çevrildiğini iddia ediyor. Ben bu teoriye katılamam, zira bu tezi destekleyecek yeterli materyal bulunmamaktadır. Kanımca, Sogdlar döneminde bazı Uygurca yapıtların bulunmasının nedeni, Uygurların daha önce Maniheizme inanmaları ve Maniheist yapıtların Sogd dilinden çevrilmiş olmasıdır. Daha sonra Budizme geçtiklerinde, Budist terimleri çevirmek için varolan Sogd dilindeki Maniheist terimleri kullanmışlardır (örn, Skr. Brahma, Indra yerine Äzrua, Hormuzda). Ayrıca bu güne kadar Sogd dilinden tercüme edilmiş herhangi bir Uygur metni bulunamamıştır. Japon akademisyen Moriyasu, "L'origine de bouddhisme chez les turcs…" (1990) adlı makalesinde benimle aynı fikirleri ifade etmiştir.

Aynı Çin'in ilk kesimlerinde olduğu gibi, Maitreya (geleceğin sutrası) kültü ve Arı Toprak okulu (Amitabha Buddha tapınağı) Turfan bölgesinde de hüküm sürmüştür.

Uygur tarihinin Budist döneminde pek çok Budist akademisyen ve çevirmen görülmektedir: Prajñaraksit, yïngqu Säli, Antzang, Arghun Säli, Karunadas, Prajña|ri, Kiki, 1isuya, 1isim Tu, Sangga Tu…

Budist kutsal metinleri, kağıt, bazen de ağaç kabuğu ve taşlar üzerine yazılırdı. Budist Uygur kutsal metinleri 1) pothi şeklinde, kağıt sayfaları 20x40 cm boyutundadır, herbir folyonun sol tarafında bağlamak için delikler bulunmaktadır. 2) rülo şeklinde, Çin kitaplarının geleneksel şekildir. 3) katlamalı şekilde, akordiyon benzeri, Çin'de bu, tıpkıbasım kitaplar için kullanılmaktadır 4) ciltli kitap şeklinde, basılmıştır.

Budist Uygur metinleri çoğunlukla geç Sogd alfabesinden türeyen Uygur alfabesiyle yazılmıştır ancak Brahmi, Tibet, Sogd ve hatta Çin hiyeroglif yöntemiyle yazılmış bazı elyazmaları bulunmaktadır.

Geç dönem Uygur elyazmaları, 17'inci yüzyıla (Kangksi 26'ncı yılı yani 1687 yılı) aittir. Örneğin Malov'un Gansu'da, Sarı Uygurlar arasında keşfettiği "Altın Işık"ın Petersburg versiyonun tanıtım yazısında şöyle yazar: Kang{i yigirmi altin2 yïl altïn2 aynïng säkiz yangïsï…ba{layu bitip, säkizin2

ayning bi{ yigirmi{intä bitiyü tolu qildim (Haziran'ın sekizinci günü yazmaya başladım ve 15 Ağustos'ta İmparator Kandksi'nin 26'ıncı yılında bitirdim)

Aşağıda, açıklayıcı bilgileriyle birlikte, mevcut Budist Uygur kutsal metinlerinin bir listesi bulunmaktadır.

A. SÑtra (Buda Sözleri)

1) DOrgh#gama (Uzun söylev), Madhyam#ga (orta boy söylev), Samyukt#gama (öbek söylev) ve Ekottar#gama ("sayısal" söylev) olmak üzere dört ayrı bölümden oluşan Agama (lar) (HOnayana öğretilerinin derlemesine verilen genel ad ve Skr. dilinde bilginin elde edilişi). Uygur Agamaları çoğunlukla Tunhuang ve Eisen Gol (Gansu Eyaleti)'ndeki araştırmalarda ortaya çıkarılan fragmanlardır.

2) 1910 yılında Radloff tarafından yayımlanan Ti{astvustik (Skr. Di|am sauvastikam = [dört] yönün kutsanması), mutluluğa erişmek için Buda'ya yiyecek ve içecek sunan Bhalika ve Trapusa adlarındaki iki tacire dair öykü.

3) Brahmi alfabesiyle yazılmış olan Ud#navarga (Budist nazımların derlemesi), Sanskritçe'de "Dharmapada"ya tekabül etmektedir. Von Gabain tarafından Türkçe Turfan metinleri (TT) VII'de yayımlanmıştır.

4) Maitrisimit Nom Bitig (Maitreya "Gelecek Budha") ile Buluşma Üzerine Kitap. İçeriği, dili ve diğer yönleriyle bu yapıt, bulunan ve kaynağı saptanan Uygurca metinlerin en önemlilerinden biridir. 1916 yılında Alman akademisyen F. W. K. Müller, "Maitrisimit und Tokharisch" (SPAW) adlı makalesinde (E. Sieg ile birlikte) bu metni irdelemiş ve sözde "Toharca" probleminin doğmasına yol açmıştır. Yukarıda da sözünü ettiğim üzere, Prof. von Gabain, bu yapıta ilişkin akademik çalışmalara büyük katkılarda bulunmuştur. 1959'da Hami'de (Kumul) Çinli arkeologlar tarafından bu metnin daha eksiksiz bir versiyonu bulunmuştur. Asıl metin ("Toharca" A lehçesinde, yani eski Qara{ährQocho dilinde) düz yazı ve şiir formunda yazılmış bir drama çalışmasıdır

(Maitreyasamitinataka; nataka, drama demektir).12

Ancak bizim elimizdeki versiyon, Orta Çağ Çin edebiyatında "bianwen" (paralel düz yazı) benzeri bir tarza dönüştürülmüştür. Uygurca metinde, yalnızca her bir sahnenin başlangıcında hikayenin geçeceği yerler verilmektedir. (örneğin, amtï bu nomlug sawag badri bramanning äwintä uqmï{ krgäk [Bu (ikinci) sahne, Brahmin Bhadra'nın evinde geçmektedir) Uygurca versiyonunda melodi adları yoktur.

Uygurcada bu stil, "körün2" diye adlandırılır; anlamı belirsizdir. Ama herhalükarda kök, "kör" (bir şeyi görmek, bir şeyin görüntüsünü almak) sözcüğünden türemiştir. Ya da anlatıcılar, duvarda asılı resimler önünde durarak (pandomim yoluyla da olabilir) "geleceğin Budası"nın öyküsünü anlatırlar.

Bildiğimiz kadarıyla Çinlilerin klasik dramaları ancak 13. yüzyılda resmi olarak düzenlenmiştir. Çin draması, Tarım Havzası'nın dramatik geleneğinden fazlasıyla etkilenmiştir.

5) Da|akarmapath#vad#nam#l# [On Karma'da (Eylem)YoldaBereket Çelengi]

Bu, canlı ve popüler bir dilde, öğrenci ve öğretmen arasında on karma (eylem) üzerine yapılan bir diyalog formunda yazılmış geniş bir efsaneler derlemesidir. Almanca versiyonundaki bazı folyolarda yeralan tanıtım notundan da biliyoruz ki, Vaibh#şika okulundan üstad Samghad#sa, bu yapıtı UguKü{än (yani, "Toharca" B lehçesi) dilinden Togri (yani "Toharca" A lehçesine) diline çevirmiştir. Bir Pra{tinki Üstadı olan zilasena da, bunu Türk diline çevirmiştir.13 Bunun yanısıra 1959'da Hami'de yapılan kazıda bu yapıtın bir bölümü Maitrisimit ile birlikte çıkarılmıştır.

Türkologlar tarafından yayımlanan pek çok Budist hikaye aslında bu efsaneler derlemesine aittir.14

6) Arenemi jataka, Vi|vantara jataka, iyi ve kötü prensler üzerine jataka, çömlekçinin öyküsü ve benzeri jatakalara ait pek çok başka öykü vardır. (Uygurca I, II, III, IV, TT X'da pek çok jataka öyküsü yayımlanmıştır). Bu dizinin yazarı, yakın gelecekte Da|akarmapath#vad#nam#l#'nın Hami versiyonundan 4 öykü daha yayımlayacaktır.

Burada kısaca iki kardeşin Kaly#namkara adında iyi prens ile P#pamkara adındaki kötü prensin öyküsünden söz edeceğim. Paris metni, 80 sayfa ve ilk Uygurca kutsal metinlerden biri. Bu popüler öykü, 1914'te kaşif Pelliot tarafından incelenmiştir. 1971'de de J. Hamilton, bu metni yeniden incelemiş ve "Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigore" adlı bir kitap yayımlamıştır. Hamilton, bu metnin Çince metin Da fangbian fo bao en jing den çevrilmiş olduğunu öne sürmektedir. Rus Çin bilimci Men'şikov, Petersburg'da muhafaza edilen Çince versiyon "Shuang En Ji" (İncelikler….?) yi yayımladıktan sonra akademisyenler, Uygurca versiyonun Çince versiyondan çevrilmiş olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır.15

7) Buddacarita (Buda'nın Biyografisi)

Meşhur Hintli şair Aşvagosha (2. yy.'da yaşamıştır) tarafından düz yazı formunda yazılmıştır. 28 bölümden oluşan destan, Buda'nın hayatını anlatır ve över. Radloff tarafından 57 mısradan oluşan bir Uygurca bölüm yayımlanmıştır (Uig. Sprachdenk, No: 105). 1985 yılında Zieme, Berlin koleksiyonundan, ağaç baskı blokları halinde, ses yinelemesi (alliteratif) formunda 245 mısradan oluşan 19 bölüm yayımlamıştır.

8) Avalokite|varasÑtra duasının ardından ses yinelemesi formunda üç Avad#na (Buda'nın yarı düz yazı yarı manzum hayat hikayeleri) okunur.

Abhidharmako|abasyatOk#tattv#rtha'nın ilk kitabının sonunda yazılmış olan bu üç avad#na öyküsü, ilk olarak Ş. Tekin tarafından bulunmuştur. Daha sonra da 1976, 198285 yıllarında Shhgaito

tarafından yayımlanmıştır. Bu öyküler, ses yinelemeli uyaklı üslupta, dörtlük (rubai) formunda düzenlenmiştir.

9) Altın Yaruk (Altın Işık)

Bu, bugüne dek muhafaza edilen en eksiksiz ve önemli Uygurca Budist yapıttır. Yijing'in Çince versiyonu "Jin Guangming Zuisheng Wang Jing"den çevrilmiştir, Sanskritçe adı Suvaranaprabh#sasottamasÑtra, Uygurca adı ise, "Altun önglüg yaruq yaltrglïg qopta kötrülmi{ nom iligi atlïg nom bitig". Ana tema, bu kutsal metnin okunduğu ve bildirildiği memleketlerin 4 ilahi kral tarafından korunacağıdır. En eksiksiz elyazması (ksilografi ağaçbaskı bloklarıyla basım yöntemiile değil) Gansu'da Rus Türkolog S. E. Malov tarafından ele geçirilmiştir.16 Radloff ve Malov (19131917) tam metni, tıpkıbasım örneği olmaksızın Uygur harfleriyle yeni bir form içinde yayımladıklarından, akademisyenler uzun süre bu elyazmasının neye benzediğini bilememişlerdir. Yalnızca 1982'de Kudara ve Röhrborn'un İsviçre'de muhafaza edilen aynı elyazmasından (1930'lardaki Çinİsveç Araştırma Heyeti'nden Bergman tarafından ele geçirilmiştir) alıp yayımladıkları (tıpkıbasımlı) iki folyoda asıl şeklini görebiliriz. Bir tür kaligrafi sanatıyla (hemen hemen ksilografiye benzer) yazılmıştır. Tercüman, Beşbalık (Urumçi'nin kuzeyinde Jimsär eyaletinde bir yer) doğumlu meşhur Uygur akademisyen yïngqu Säli Tutung'dur. yïngqu, 1011. yüzyıllar arasında yaşamıştır.

Altın Işık, Xuanzang'nın Biyografisi ve diğer yapıtları Çinceden Uygurcaya tercüme etmiştir. Çevirileri oldukça rahat okunmakta ve kelime hazinesi zengindir. Eski Çincede iyi olmasının yanısıra kendi ana dilinde de ustadır. Öyle görünüyor ki, Sanskritçeyi de bilmektedir. Aşağıda bir örnek vereceğim: 26. bölümdeki herbir mısrası 7 karakterden oluşan eski Çince şiirin 4 mısralık kısmının çevirisinde edebi yeteneği açıkça görülmektedir:

Çince aslı Türkçe çevirisi

huo zai ai zi duan yan xiang Bu ne felakettir benim güzel oğlum!

yin he si ku xian lai bi Ölüm acısı neden bu kadar erken geldi?

ruo wo de zai ru qian wang Eğer senden önce ölürsem

qi jian ru si da ku shi Böyle büyük bir kedere nasıl dayanabilirim?

Uygurca Çeviri Türkiye Türkçesi

nä ada ärdi atayïm Bu ne felakettir benim genç kuşum (ve)

körkläkiä ögüküm güzel çocuğum!

ölmäk ämgäk näcükin Neden ölümün acısı

Öngrä kälip ärttürdi? bu kadar erken aldı götürdü seni

sintidä öngrä ölmäkig	Senden önce ölürsem eğer
bulayin ay künkiäm	benim küçük güneşim
körmäyin ärti munitäg	Dayanamam
ulug a2ïg ämgäkig.	böylesi büyük bir acıya.

Şiirin çevirisinin düz yazının çevirisinden farklı olduğunu biliyoruz. Şiir sanatsal kaliteye daha fazla dikkat gösterilmesini ister, nesir ise asıl metne sadakat gerektirir. Burada şiirin aslını canlı bir dille yeniden üretmek için yïngqu Säli, 4 mısrayı (her biri 7 heceden oluşan) geleneksel Türk ağıtı üslubunda 8 mısraya çıkarmıştır. Geçtiğimiz 90 yıl boyunca Türkologlar bu yapıtlar üzerinde çalışmışlardır. Şimdi artık tümünün (Berlin Versiyonunun fragmanları da dahil) eleştirel bir baskısını yayımlamanın zamanı geldi. Bu yapıt üzerinde çalışan Türkologların Çince biliyor olmaları gerekir. Yoksa çok kolay hataya düşülebilir. Örneğin Ceval Kaya; hazırladığı yeni baskıda (1994, sf: 533, 572) eski Türkçe sözcük "küügälig"i bilmiyor ve çeviri yapmaksızın bu sözcüğü yanlış bir şekilde "kuo" ve kälig diye ikiye bölüyor. Uygurca metni Çince aslı ile karşılaştıran kişiler, kolaylıkla, bu sözcüğün Çince "shentong" (sihirli güç) ya da "weili" (görkem) e karşılık geldiğini görmüşlerdir. Merhum Rus akademisyen Malov gibi meşhur bir Türkolog bile prens ve aç dişi kaplan üzerine öyküyü çevirirken hata yapmaktan kurtulamamıştır.17

10) VimalakOrtinirde|asÑtra

Çince kaynaklara göre, bu sutra, 6. yüzyıl kadar erken bir dönemde Türk Taspar Kağan'a gönderilmiştir. Vimalakirti, Vai|#lO Krallığı'nın meşhur Mah#y#na keşişi (upasaka) dir. Hastalık bahanesiyle bir gün Shakyamuni'nin saygı ve selamlarını da getiren Manju|ri (Bilgelik Bodisatvası) ile Budist dogmaları ayrıntılarıyla tartıştığı söylenir. Vimalakirti, özsözlülüğü ve Budizm hakkındaki derin bilgisiyle Manju|ri'nin saygısını kazanmıştır. 2000 yılında, BT XX künyesiyle, Prof. Zieme Berlin ve Kyoto'da saklanan metinleri yayınlamıştır.

11) Saddhrmapundarika Sutra (İyi Yasa'nın Lotus Sutrası)

"Saddharma" "iyi yasa" anlamına, "pundarika" ise "lotus" (nilüfer çiçeği) anlamına gelir. Bu iyi yasa, bir lotus kadar saftır. 28 bölümden oluşmaktadır. En meşhur Uygurca versiyon, "Kuan{iim Pusar" (Çince Guanshiyin pusa; Skr. Avalokite|vara Bodhisattva) diye adlandı

rılır. Uygur versiyonu Kum#rajOva'ın (45.yy.'da yaşamış Kuçalı ünlü bir üstad) Çince versiyonundan çevrilmiştir. Turfan bölgesinde bu kutsal metne ait pek çok folyo bulunmuştur.

12) Buddh#vatamsaka SÑtra (Çiçekle Donanmış Sutra)

Çince tercümede üç versiyon var: 40 bölümlük, 60 bölümlük ve 80 bölümlük versiyonlar. Sutra, dünyanın, Vairocan (Aydınlatıcı) Buda'nın tezahürü olduğunu, ufacık bir toz molekülünün tüm dünyayı

yansıtabildiğini ve bir parıltının sonsuzluk içerdiğini öne sürer. Akademisyenler, bu önemli Mah#y#na sutrasının Hotan'da biçimlendiğine inanırlar. Bu satırların yazarı da, bu sutranın fragmanları üzerine üç inceleme yazısı yayımlamıştır. Diğer akademisyenler ise, bu sutranın Samatabhadracary#pranidh#na bölümü üzerine yazılar yayımlamışlardır.

13) Amit#bha SÑtra

Bu da, Küçük Sukh#vatOvyÑkha... Sukh#vatO'nin Küçük Görkemli Ziyneti (Batı Cenneti) diye adlandırılır ve 4. yüzyılda KumarajOv# tarafından çevrilmiştir. Sutra (bir bölüm), Amitabha Budha'nın memleketinin hoş yanlarını kısaca tarif eder ve erdemlerini över. Ardından da, onun memleketinde Amitabha'nın adını zikreden birinin doğacağından söz eder. P. Zieme bunun bazı fragmanlarını yayımlamıştır.

14) Amit#syus SÑtra

Büyük Sukh#vatOvyÑkha diye de adlandırılırSogd keşiş Samghavarman tarafından çevrilmiş olan Sukh#vatO'nin "Büyük Görkemli Ziynet"i. Kutsal kitap (2. bölüm) Amitabha'nın budhalığa nasıl eriştiğini ve insanoğullarını nasıl koruduğunu ayrıntılarıyla anlatır. Aynı zamanda Amitabha'nın fiziksel güzelliği ve memleketini ince ince tarif eder. Bunun yanısıra bu metinde Amitabha Sutrasında eksik olan 48 "and" vardır. 1986'da Hamilton bunun bir folyosunu yayımlamıştır.

15) Guanwuliangshoujing (Amit#yurdhy#na SÑtra... Sonsuz Yaşam Budası üzerine Meditasyon)

Hotanlı alim K#laya|as tarafından 424442 döneminde Çinceye çevrilmiştir ve "Guanjing" (bir bölüm) kısaltmasıyla anılır. Kitap, Amitabha ve memleketi üzerine odaklanmış 16 tefekkür sunmaktadır. Uygurca versiyonun birkaç folyosu da Otani ve Berlin koleksiyonlarında bulunmuştur. 1985'te Kudara ve Zieme, Yuan Hanedanı'ndan ünlü Uygur alimi Kiki tarafından ses yinelemesi formunda yeniden düzenlenen bu kutsal kitap hakkında güzel bir çalışma (Japonca) yayımlamıştır.

Yukarıda bahsi geçen üç kutsal kitap Amitabha Buda kültü Arı Toprak Budizm Okulu adına en önemli yapıtlardır. Kimi alimler, bu Budizm okulunun İranlıların etkisiyle kurulduğunu öne sürerler.

16) Büyük Beyaz Lotus Cemiyeti'nin Kitabı

Bu kitabın pothi formundaki bir bölümü (25 folyo50 sayfa) Pekin'de, diğer bölümü de Berlin'de muhaza edilmektedir.18 27cmx21cm boyutlarındadır. Herbir sayfasında 1011 satır vardır. Bazı folyoların sol yüzünde küçük harflerle yazılan başlığa göre, bu metin, Abitaki (Çince, Amituojing~Abitaking; Sankstritçe Amit#bhasÑtra) adını taşıyor. Ancak Amitabha sutra'nın aslı ile karşılaştırılarak kontrol ettiğimizde, içerik olarak bizim elyazmamız ile hiçbir ilgisi olmadığını gördük. Üstelik Amitabha sutra tek bölümden oluşurken bizim elyazmamız 4 bölümden oluşuyor. Dolayısıyla bunun, KumarajOva'nın Amitabha sutrası değil, ama yine Amitabha kültüne ait başka bir yapıt

olduğunu söyleyebiliriz. Burada "Abitaki" sözcüğü yalnızca kitap için bir kod adı olarak kullanılıyor. Aynı yapıtın, 1983 yılında ziyaret ettiğim Dunhuang Enstitüsü'nde saklanan bir fragmanında folyonun sol yüzünde küçük harflerle yazılmış bulunan aynı kod addan başka kırmızı harflerle yazılmış 5 Çince karakter de bulunmakta: "Da Bai Lian She Jing" (Büyük Beyaz Lotus Cemiyeti Sutrası).

"Beyaz Lotus Cemiyeti"nin 4. yüzyılda Huiyuan liderliğinde kurulduğunu biliyoruz; Huiyuan, 123 seçkin aydın ile birlikte Amitabha Buda heykelinin huzurunda arı bir yaşam andı içmiş, manastırlarına ve evlerine sembol olarak beyaz lotus dikmişlerdir. Bu cemiyet daha sonra Çin Budizmi'nin tarihinde Arı Toprak Okulu'nun geliştirilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu okulun takipçileri, üyelerinin Amitabha Buda'nın adını sürekli zikretmeleri halinde ölümden sonra öteki dünyada Sukhavati'ye, yani Batı Cenneti'nde Arı Toprak'a gidebileceklerine inanırlar.

Ankara ve İstanbul'da muhafaza edilen ve Kudara, Röhrborn, A. Temir ve O. Sertkaya tarafından yayımlanmış olan folyoların da aynı yapıta ait olduğu kanısındayım. Bu arada, 1984'te Turfan bölgesinin Piçan Eyaleti'ndeki 1igtim'de bir çiftçi tarafından bulunan bir başka ilginç Uygurca folyodan bahsetmek istiyorum. Eski öğrencilerimden Kahar Barat bu folyoyu, "Wenvu"da (1987, No: 5) "Huiyuan'ın Biyografisi'nden bir Fragman" başlığı altında yayımlamıştır. Kanımca bu folyo da bizim elimizdekiler gibi aynı yapıta ait.

17) Mah#parinirv#na SÑtra

Çince kaynaklara göre, (Sui Hanedanı'nın Tarihi, 84. bölüm, "Türklerin Tarihi") bu sutra, 6. yüzyılda Liu Shiqing tarafından Türk diline çevrilmiş ve Taspar Kağan'ın ricası üzerine kendisine gönderilmiştir. Zieme, bu sutranın Berlin koleksiyonunda yeralan iki folyosunu teşhis etmiştir.

18) Prajñ#p#ramitahrdayasÑtra (Kalp Sutrası)

Burada "kalp", "öz, hülasa" demektir. Genel olarak konuşmak gerekirse, Budist Prajn#p#ramita (Bilgeliğin Mükemmeliyeti) metinlerinin bir özeti olarak düşünülebilir. Zieme, bu sutranın Berlin koleksiyonundaki kimi bölümlerini belirlemiştir. Tunhuang'dan Yuan Hanedanı'na ait Uygurca bir mektupta (Moriyasu tarafından yayımlanmıştır) bu sutradan, başka bir yerdeki birine gönderilmiş bir hediye olarak söz ediliyor.

19) Mah#prajn#p#ramitasutra

Zieme'ye göre, Berlin koleksiyonu içinde yer alan bu sutranın ağaç baskı blok halindeki bir bölümü bulunmaktadır.

20) Sad#prarudita ve Bodhisattva Dharmodgata'nın Öyküsü

Prajn#p#ramita edebiyatı ile ilintili olan ve bir Uygur ozan tarafından ses yinelemesi formunda yeniden düzenlenen bu öykü, Ş. Tekin'in "Buddhistische Uigurica aus der Yuanzeit" (1980) adlı kitabı

içinde yeralmıştır. Görünen o ki, Çince "Fangguang Banruo Jing" temel alınarak yeniden düzenlenecektir.

21) Vajracchedika Prajn#p#ramita Sutra (Elmas Sutra)

Uygurca adı Qïmqoqï, Çince adı ise, Jinggang Jing'dir. Zieme'ye göre, Berlin koleksiyonunda, Vajracchedika sutrasının bazı fragmanları bulunmaktadır. Sincan Turfan Müzesi'nde bu metnin çeşitli fragmanları da korunmaktadır.

Ayrıca, bu sutra ile bağlantılı en önemli yapıt da, G. Hazai ve P. Zieme tarafından 1971'de BTI olarak yayımlanan "Liang Chao Fu Da Shi Song Jingangjing Bing Xü"dür (Üstad Fu'nun Methi ve Önsöz ile Vajracchedika).

22) Bodhisattvacary# (Bodisatva'nın Yetişme Yolu)

Bu metnin Natiojale Bibliotheque'de muhafaza edilen birkaç folyosu, içerik bakımından ağırlıklı olarak Prajn#p#ramita sutranın kavramlarını içermektedir. 1995 yılında Shhgaito bunları yayımlamıştır (Japonca).

23) Ksitigarbha SÑtra (YeryüzüHazine Sutrası)

Bu sutra, adı "YeryüzüHazine" anlamına gelen Ksitigarbha Bodhisattva'nın gücünü methetmektedir. O'nun Shakyamuni ile Maitreya (geleceğin Budası) arasındaki uzun zaman diliminde yaşayan bir bodisatva olduğu ve tüm insanları acılardan koruma ve kurtarma sorumluluğunun Shakyamuni tarafından ona devredildiği söylenir.

24) Bhaisajyaguru SÑtra (Tıp Üstadı Sutrası)

Bu sutra, Bhaisajyaguru, yani Tıp Üstadı Budası'nı metheder. Zieme, Berlin koleksiyonunda bu sutranın iki fragmanını saptadı; bunlar Çinceden çevrilmiştir.

25) Säkiz Yükmäk Yaruq Sudur (Sekiz Işık Yığını Sutrası)

Uygurca tam adı, "Tngri burxan yrlïqamï{ tngrili yerli säkiz yükmäk yaruq bügülüg arvi{ nom bitig" 'dır (Gök ve yerin İlahi büyü sutrası ile Buda tarafından açıklanan sekiz ışık yığını). Uzmanlar, bunun Çin'de yazılmış uydurma bir çalışma olduğuna inanmaktadırlar. Bu çalışmanın Uygurca çevirisi, çok sayıda elyazması içinde (72 versiyon) muhafaza edilmektedir. 1934'te Bang, von Gabain ve R. Rachmati, Berlin, Londra, Petersburg ve Kyoto'da muhafaza edilen metinlerin bir derlemesini TT VI olarak yayımlamıştır. Japon akademisyen Jutten Oda, bu sutra üzerinde çalışmaktadır. O da, bu yapıtın, Zerdüştlüğün ögeleriyle harmanlanmış bir çalışma olduğu görüşündedir.

26) Ulug bulung yïngaq sayuqï king alqïg tolu uqmaq atlg sudur (her yönden ve tam aydınlanmanın büyük kitabı). Bu sutranın Çince adı, “Da fangguang yuan jüe xiuduo luo liao yi jing”. Bu sutranın çeşitli fragmanları Stockholm, Berlin, Petersburg ve Kyoto’da muhafaza edilmektedir.

27) K{anti Qïlguluq Nom Betig (Günah Çıkarma Kitabı)

Bu çalışma, Liang Hanedanlığı İmparatoru Wu’nun ricası üzerine (502557) karısının işlediği günahların bağışlanması için Çince “Ci bei daochang chanfa”dan (Hayırseverliğn doğru yolu üzerine Günah Çıkarma Yasası); çevrilmiştir (10 bölüm). Uygurca çevirisini yapan Küntsün (Çince çevirisini yapansa Shengquan)’dır. 1971’de Röhborn bu kitabın bir bölümünü BT II olarak yayımlamıştır. 1978’de I. Warnke, “Eine buddhistische Lehrschrift über das Bekennen der Sünden” başlıklı doktora tezini savunmuş ve 1983 yılında da kitabın 25 ve 26. bölümlerine ait fragmanları yayımlamıştır.

28) Yıkanma Sutrası

Bu sutranın, Çince “Fo shuo wenshi xiyü zhong seng jing”den (Buda’nın, JOvaka’nın davet ettiği keşişlere, bir hamamda yıkanmalarını telkin ettiği sutra) çevrilmiş olan iki fragmanı Berlin koleksiyonunda yeralmaktadır.

29) Yitikän Sudur (Büyük Ayı Sutrası)

Bu, Çince uydurma kutsal kitaptır. Tam adı “Fo shuo beidou qixing yan ming jing” (yani, Buda’nın Büyük Ayı’daki yedi yıldız aracılığıyla ömrünü uzatmaya dair söylediği sutradır). Uygurca adı da, “Tngri tngrisi burxan yarlïqamï{ yitikän üzä öz ya{ uzun qïlmaq atlg sudur nom bitig”dır. YuanMoğol döneminde çevrilmiş ve basılmıştır. Kitabın fragmanları 1936 yılında Rachmati Arat tarafından (TT VII) yayımlanmıştır.

30) On Kral Sutrası

Bu da, Çince uydurma bir kutsal kitaptır. Araf’ın On Kralı’nın yeniden doğuş konumunu belirlemek için ölmüş kişinin amellerini yargılayışını anlatır. Berlin ve

Nara’da (Japonya) (tasvirleriyle birlikte) bu kitabın bazı fragmanları bulunmaktadır.

31) Tngri tngrisi burxan yrlïqamï_ burxanlar töpüsi sudurlarnïng xartayi drni…iduq drni nom bitig (Tanrılar Tanrısı Buda’nın, Buda’nın başının üstünün özü üzerine söylediği ilahi büyü kitabı)

Berlin’de ve Petersburg’da bu kitabın pek çok fragmanı bulunmaktadır. Çince adı “Fo ding xin da tuoluon”dur. Uygurca fragmanlar, 1986 yılında G. Kara ve P. Zieme tarafından yayımlanmıştır.

32) Bir Budist İlmihal

Bu Uygurca yapıt (Paris’te muhafaza ediliyor) Tibet alfabesiyle yazılmıştır. Sorucevap (ilmihal) formundaki yapıt, beş varlık alanı (tanrı, insan, hayvan, cehennem ve aç hayalet) ile dört tip doğum

(karından, yumurtadan, rutubetten ve mucize ile) hakkındadır. Bu metin, 19841985 yıllarında Maue ve Röhrborn tarafından yayımlanmıştır. Moriyasu da 1985 yılında japonca versiyonunu yayımlamıştır.

33) Insadi SÑtra

Adının okunuşundan emin olunmadığı gibi"İnsadi" sözcüğünün anlamı da bilinmemektedir. Çeşitli Budist yapıtları içeren 1121 satırdan oluşmaktadır. 1isumtu (1isum Köle) adında bir kişi tarafından derlenmiştir. Ana bölümlerinden biri Prav#rana etkinlikleri ile ilintilidir (üç ay süren yağmurlu mevsimin bitiminden sonra düzenlenen etkinliklerdir). Bu metnin en olağanüstü yanı, Mani, Meryem Ana (madya maryam) ve Muhammed (maxamat) ve geleceğin Budası'nınMaitreyagelişi için duyulan içten umut hakkında kullanılan terici ifadelerdir. Bu, 1315. yüzyıllar arasında Turfan bölgesine hakim olan karmaşık dini ortamı yansıtmaktadır. Metnin tamamı, 1974 yılında S. Tezcan tarafından BT III olarak yayımlanmıştır.

34) Xin (Köngül) tözin uqïtda{ï nom (Zihnin Özü Öğretisi Sutrası)

Bu kitap, Vap{i Bax{i.adında bir Uygur alim tarafından düzenlenmiş orijinal bir çalışma olarak düşünülmüştür. 1948 gibi erken bir tarihte R. Arat tarafından yapılan kaba bir çeviriyi temel alan Alman Sankstrit dili uzmanı W. Ruben, III. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri'nde (1943) ("Uygurca Sutra hakkında Prof. Eberhard'ın Sinolojik mütalaaları" başlıklı bir ekle) "Bir Uygur Filozofu Hakkında" adlı bir makale yayımlamıştır. 1980 yılında da bu çalışmayı Ş. Tekin "Buddhistische Uigurica aus der Yuanzeit" adlı kitabında yeniden ele almıştır. Bu metin, Yogacara okulunun "Tek Düşünce Kuramı" üzerine bir inceleme yazısıdır. Ünlü Avustralyalı Buda bilimcisi Prof. De Jung, Tekin'in tersine bu metni orjinal bir yapıt olarak kabul etmez. Zieme, bilinmeyen bir Çince Chan (DhyanaMeditasyon) çalışmasının bir çevirisi olabileceğini öne sürmektedir.

35) Ebeveynin Şevkati Üzerine Sutra

Çince sutra " Fu mu en zhong jing"den çevrilmiştir. Uygurca adı

"ögkä qangqa utlï säwin_ ötüngülïk nom" (Ebeveynin Hakkının Ödenmesi Kitabı).

B. Vinaya (disiplinkurallar)

36) Dr. Maue'nin katalog kitabı, "Alttürkische Handschriften. Teil I: Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift"in yayımından (1996) önce Uygur dilinde Vinaya yapıtları hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyordu. Dr. Maue "Karmav#cana" (Eylemler üzerine Sözler), "Vinayavibhanga" (Kuralların Düzenlenmesi) ve manastırda rahip ve rahibelerin yaşamlarının düzenlenmesine ilişkin olanların bazı fragmanlarını saptamıştır.

C. Abhidharma (Yorum)

37) Abhidharmako{a{#stra (Yüksek Adaletin Bilgi Dağarcığı Risalesi)

Ünlü Hint Budist alim Vasubandhu tarafından yazılmıştır (400480). Abhidharmako{a{#stra, HOnay#na incelemeleri açısından büyük önem taşımasının yanında Mah#y#na üzerine temel çalışmalarından birini de oluşturmaktadır. Vasubandhu, bu kitabı, HOnay#na okuluna bağlı Sarv#stiv#din (Herşey Gerçektir) yolunun öğretilerini temel alarak yazmıştır. Genel olarak konuşmak gerekirse, Sarv#stiv#din okulunun dünya, yaşam ve kendini yetiştirme üzerine görüşünlerini açıklamaktadır. Diğer alimler dışında bu çizgideki yazar, biri İngilizce olmak üzere Gansu Müzesi'nde muhafaza edilen fragmanlar üzerine üç makale yayımlamıştır.

38) Abhidharmako{a{#stra'nın Gerçek Anlamının Açıklaması

Uygurca çevirsinin adı, "Abidarma{astrtaqï 2inkirtï yörüglärning kingürü a2da2ï tikisi"dır. Bu, Sthiramathi tarafından (Çince Anhui) 5—6. yüzyıllarda Abhidharmako{a'ya yazılmış bir tefsir kitabıdır. Bu kitabın Uygurca adı, "Abhidharmako{a'nın gerçek anlamını açıklayıcı şerh" Uygurca versiyonu Çinceden çevrilmiştir. Ancak hem Sankskritçe aslı hem de Çince çevirisi kayıp (yalnızca bazı Çince fragmanlar mevcut) Çevirmenin adı ya da Uygurca versiyonunu yorumlayanın adı Asimarda (Sankskritçe Asmrta) diye geçmektedir. Bu kişi hakkında bir bilgimiz yok.

Stein elyazması (İngiliz Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir) dışında yakın tarihte bu kutsal kitabın rulo kitap formundaki ikinci bir versiyonunu Gansu Müzesi'nde buldum ve teşhis ettim. Bu versiyon hakkında da "Uygurca Abhidharmako{a{#stratOk#tattv#rtha'nın Lanzhou versiyonu Üzerine" (yakında çıkacak) adlı bir makale yazdım. 1970'de Ş. Tekin, kısa bir girişle birlikte Stein versiyonunun bir tıpkıbasımını yayımlamış,

19911993 yılları arasında da Shhgaito, bunun üzerine 3 ciltlik bir kitap yayımlamıştır. Türk akademisyen S. Barutçu da 1998'de "ü2 itigsizler" (Üç eylemsizlik) bölümü hakkında bir monografi yayımlamıştır.

39) Abhidharmako—ak†rik# (Abhidharmako{a'yı Açıklayıcı Nazımlar),

Abhidharmako{ak#rik# 'nın bu küçük fragmanı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Nereye ait olduğu 1981'de Kogi Kudara tarafından saptanmıştır.

40) Bodhicary#vat#ra'nın İzahı ("Aydınlanmanın YoluEylem" Üzerine Açıklama)

Bu metnin bir sayfalık ağaç baskı blok halindeki fragmanı Berlin koleksiyonunda yeralmaktadır. Yayımcılar S. Rascmann ve P. Zeime, sol sayfasındaki Çince " Ru Puti Xing Shu" başlığına dayanarak bu metni teşhis etmişlerdir.

41) Trimsik#vijñ#ptim#trat#siddhi'nin Açıklaması (30 Kıtada Yalnızca Düşünce Risalesi Üzerine Açıklama)

1986'da Scharlipp Hindolog L. Schmithausen'in de yardımıyla, daha önce başka bir risale olarak düşünülen bu metni tespit etmiştir. 62 fragmanın hepsi de Yogacara (YogaBirlikuygulaması) okulunun kurtuluş kuramını tartışmaktadır.

42) Saddhrmapundarika SÑtra'nın Açıklaması

Bang ve von Gabain tarafından TT V olarak yayımlanan (1931) ve nereye ait olduğu saptanamayan metin fragmanları. Daha sonra (1980), Kudara tarafından, Çince "Miao fa lianhua jing xuan zan"ın (İyi Yasanın Lotus Sutrasının Methi) Uygurca çevirisi olduğu saptanmıştır.

43) Jin Hua Chao (Altın Çiçeklerin Özleri)

Uygurca adı KimKaaCaw'dır (Çince Jin hua chao'dan uyarlama). Çinli alim Chonyi tarafından Abhidharmako|a|#tra Üzerine yazılmış bir açıklamadır.

44) Abhidharm#vataraprakarana ("Abhidharma" Kapısı üzerine Risale)

Kudara tarafından, Skandhila'nın yazdığı ve Xuanzang'ın Çinceye çevirdiği "Ru apidamo lun"a bir açıklama olarak tespit edilen yedi Uygurca fragmandır.

45) "PratOtyasamutp#da" Fragmanları (Bağımlı Ortaya Çıkış)

Bunlar, katlamalı kitap formunda ağaçbaskı blok halinde 8 Uygurca sayfayı içermektedir. Kudara tarafından tespit edilmiş ve yayımlanmıştır.

D. Diğer Budist Yapıtlar

46) Zuanzang'ın Biyografisi

Bu, günümüze kadar gelen en eksiksiz Uygurca Budist yapıtlardan biridir. Uygurca adı, "Bodistw taito samtso a2arining yorïqïn uqïtmaq atlïg tsi in 2uin tigmä kwi nom bitig" (Çince Pusa dating sanzang fashi ci en zhuan'dan çevrilmiştir). Bu kitap (10 bölümde), Zuanzang'ın öğrencisi Huili ve Yanzong tarafından 7. yüzyılda yazılmıştır. Orta Asya ve Hindistan çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. 19. yüzyılda Zuanzang'ın bir başka ünlü çalışması "Da Tang Xiyü Ji" (Büyük Tang'da Batı Bölgelerinde Seyahatler Üzerine Notlar) ile birlikte ana Avrupa dillerine çevirilmiştir. Ancak 1011. yüzyıllarda yïngqu Säli tarafından Uygur diline çevrilmiştir. Säli, eski Çinceyi çok iyi biliyordu. Çevirisi de düzgün ve güzeldi. Burada bunu örneklendirmek için (5. bölümden) bir paragraf veriyorum:

"Kral Kumara'nın Elçisi henüz varmamıştı ki, Vajra adında çıplak bir nigrantha (yani Jaina dinine inanan) aniden Üstad'ın odasına daldı. Üstad nigrantha'nın iyi bir kahin olduğunu duymuştu, dolayısıyla da gelip oturmasına izin verdi ve (Ben bir Çinli keşişim, buraya öğrenmek için geldiğimden beri uzun zaman geçti. Şimdi de (Çin'e) dönmek istiyorum (Çin'e varıp varamayacağımı ise bilmiyorum)" diyerek bu kuşkusunu gidermesini istedi." yïngqu'un Uygurca çevirisi şu şekildedir:

"…Kumari iligning arqï{ï samtso a2arïqa taqï tägmäz öttä, bir yaling ät'özlüg wa2ir atlg nigranti surtoq samtso a2arï pryaninga kirip käldi. Samtso a2arï öngrä ä{idmi{ bar ärdi: bu nigranti bir uz körün2i ol tip. ötrï üskintä olgurtup, sizinmi{in ayïtdï in2ä tip: män Huintso ulug tawga2lïg toyin. Munta bo{gutqa kältim. Yïllar aylar ärtgäli ürki2 boltï. Amtï öz ulu{ïmqa yanturu barguluq tapïm ol."

"Kral Kumara'nın elçisi Tripitaka Üstadı'na henüz ulaşmadan, üstadın odasına aniden wa2ir adında çıplak bir nigranti giriverdi. Üstad önceden bu nigrantinin usta bir kahin olduğunu duymuştu. Dolayısıyla da (Üstad) huzurunda oturmasına izin verdi ve (BenZuanzangbüyük Çin'den gelen bir keşişim. Buraya öğrenmek için geldim. Aylar yıllar geçti, uzun zaman oldu. Şimdi (bir dileğim var), kendi ülkeme dönmek istiyorum diyerek bir yanıt rica etti."

Bu paragrafta yïngqu'un çevirisi mükemmel, metnin aslına sadık ve tek bir hata yok. Eski Çincede noktalama işaretleri olmadığını (hatta sözcüklerin bölünmediğini) biliyoruz. Metnin doğru anlamı tamamen okuyucunun ya da çevirmenin ilmi düzeyine bağlıdır. Ek olarak Sankskritçeyi de iyi bilmektedir (örneğin Kumara, nighranta ve benzeri Sankskritçe sözcükler orijinal dile doğru olarak tekrar çevrilebilmektedir).

1930'larda Turfan bölgesindeki araştırmalarda elyazması ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra tacirler tarafından bölünmüş ve üç ülkeye satılmıştır: Çin, Fransa ve Rusya. Pekin Ulusal Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bölüm eski Sincan başkanı Bay Sefudin Aziz sayesinde 1951'de tıpkıbasımıyla yayımlanmıştır. Bazı Türkolog

lar (örneğin, Arlotto, Barat, Feng Jiasheng, Geng Shimin, Röhrborn, Tezcan, Toalster, Tuguşeva, Zieme) bu kitap üzerindeki çalışmalara katkıda bulunmuşlardır.

47) Günah Çıkarmalar

Uygurca Budist metinler arasında pek çok günah çıkarma metnini de anmamız gerekir (Bunlar orijinal çalışmalardır). Bunlar hakkında iki ayrı akademik görüş söz konusudur; bazıları, bunların Manizmden esinlenerek (söz gelimi Mani inancında günah çıkarma, Huastvanift) üretildiğini öne sürerken, diğerleri Orta Asya'da üretildiklerini daha sonra da Mani inancını etkilediklerini iddia etmektedirler. Genel olarak konuşmak gerekirse, bir günah çıkarma 3 bölümden oluşur: a) kısa bir giriş, b) söz konusu kişi tarafından işlenen ya da işlenme olasılığı bulunan, ardından pişman olunan ve bağışlanma umudu taşınan günahların bir listesi, c) Bir Budist metnin aynen alınması yoluyla ya da yaşayan/ölmüş kişilere bir fresk boyama ya da Budha heykeli bağışlayarak "buyan"ın (Sankskritçe punya) (erdem) transferi.

48) Ses Yinelemesi Usulünde Uyaklı pek çok Orijinal Şiir

Uygurca Budist Edebiyatı içinde bin mısralık ses yinelemesi usulünde birkaç uyaklı şiiri anmadan geçmemek gerekir. Bu bağlamda, R. Arat ve P. Zieme, büyük bir katkıda bulunmuşlardır. R. Arat, 1965 yılında "Eski Türk Şiiri" adlı güzel bir kitap yayımlamış, P. Zieme de, biri, "Buddhistische

Stabreimdichtungen der Uiguren (1985, BT XIII)", diğeri de, "Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang (1991, Budapeşte) ".adlı iki kitap yayımlamıştır.

E. Tantralar (Gizemli Lamaistik

Metinler)

Bu metinlerin tamamı 1314. yüzyıllara aittir (Yuan Handanı) ve Tibet dilinden çevirilmişlerdir.

49) Aryar#j#vav#daka SÑtra (İlahi Krala Sunuş Sutrası)

50) Sit#tapatr#dh#rani (Beyaz Şemsiye İlahesinin Tılsımlı Sözleri)

51) UsnOsavijay#dharani (UsnOsa Zaferi üzerine tılsımlı sözler) ("UsnOsa", Budha tacı üzerindeki büyük yumru anlamına gelmektedir)

52) T#r#Ekavim|atistora (T#r#Kurtarıcı Anne'ye 21 Övgü)

53) Naropa'nın "Ölüm Kitabı"

54) Manju|ri S#dhana (Manju|ri'nin İbadeti... Bilgelik Bodhisattvası)

55) Manju|rin#ma SamgOtO (Manju|ri'nin Davranışlarının Derlemesi)

56) 1000 elli ve 1000 gözlü Bodisatva Avalokite|vara'nın Büyük Tılsımlı Sözleri

57) Saskya Pandita'nın Guruyoga'sı (Bax{i Yaratïg... Öğretmenin Buyrultuları) (Sakya Pandita'nın Öğretmeninin Buyrultuları)

F. Tıbbi Metinler

58) Ortaya çıkarılmayan bazı tıbbi metinler (örneğin, Sidhas#ra) Budizm ile ilintilidir ve Uygurca Budist edebiyat içinde sayılabilir.

Yukarıda adı geçen ve bugüne dek gelen Uygurca Budist yapıtlar, Çin, Tibet ya da Pali dilinde (Srilanka) yazılmış Budist metinlerle (birkaç bin cilt) karşılaştırıldığında oldukça sönük kalırlar. Turfan Uygurlarının İslam'ı kabul etmesinin üzerinden 56 yüzyıl geçmiş olduğunu unutmamalıyız. Dini önyargılar yüzünden Uygur Budist öğreti korkunç bir yıkıma uğramıştır. Uygur Tripitaka'nın yüzde birden daha az bir bölümünün bugüne dek gelebildiği saptanmıştır. Budist kutsal metinlerinin bu kadarı da, geçtiğimiz yüzyılda 34 nesil Türkologun yoğun çalışmalarının bir ürünüdür. Öyleyse bu zengin kültürel mirasa büyük değer vermeliyiz. Prof. L. Kwanten'in şu sözleri, Uygur Budist kutsal kitaplara hak ettikleri gerçek değeri verdiğini göstermektedir: "Genelde Orta Asya Budist edebiyatının yalnızca bir çeviri edebiyatı olduğu ifade edilmektedir, böyle bir ifade dil bilmemeye bağlanabilir. Çince, Hotan ya da Sankskritçe asıllarından çeviriler olarak bilinen pek çok Uygurca metin aslında bu

metinlerin Uygur kültürü ve kavramlarına uyarlanmış halleridir. Uygur alimler, yine de kendilerini uyarlama ile sınırlandırmamış, sıklıkla Budist öğreti metinlerine giriş formunda risaleler de yazmışlardır.19

1 Ren Jiyü, 1973, s. 2.

2 R. E. Emmerick, 1967, s. 23.

3 Ren Jiyü, a.g.e, s. 1.

4 Fa Xian Zhuan (Fa Xian'ın Biyografisi), 1958, s. 45.

5 Liu Mautsai, 1969, s. 2021.

6 Da Tang Xi Yü Ji, 1985, Bl. 1 "Song Shi", (Son Hanedanlığı Tarihi), Bl 490.

7 "Song Shi", (Son Hanedanlığı Tarihi, Bl 490.)

8 Bu dönemle ilgili olarak Karahanlıların Budist Uygurlara karşı "cihat" adı altında kutsal savaşlara girdiklerini belgeleyen birtakım sağlam bulgulara sahibiz. Örneğin, Kaşkarlı Mahmut'un "Divanı Lügatit Türk" kitabında aşağıdaki şiire rastlarız:

başkam urup atlaqa	Atlara eyerlerini vurduk.
uygurdaqı tatlaqa	Uygurlardan Tatlara doğru sürdük.
ogrı yawuz ıtleqe	Saklı yavuz itlere doğru
quşlar kıbı uçtımız	Kuşlar gibi uçtuk.
kalgınlayü aqtımız	Seller gibi aktık
kandlar üze cıqtımız	Şehirlerine girdik
furhan ewın yıqtımız	Put tapınaklarını yerle bir ettik
burhan üze sıctımız	Putlarının kafasına ettik.

(Dankoff'un kitabı, bl. I. s. 395, 270).

9 Orta Asya Moğollarının Tarihi, 1894, s. 52 (Ross'un İngilizce tercümesi).

10 Ayrıntılı Bibliyografya için bkz. Xinjiang Wenshi Lunji (Selected papers on Language and Literature of Xinjiang, 2001, Pekin, s. 481495).

11 Tucci bu mektupta şöyle der: "…1940 yılında, Tibet'te bulunduğum sırada Şakya Manastırı Kütüphanesi'nin kataloğunu incelerken 'Uygur dilinde bir takım tripitaka …' diye bir kayda rastladım. Bu kitapların nerede olduğunu sorduğumda mihmandarım Tibetli rahip şöyle cevap verdi: '…Bu kitapları okuyup anlayan kimse bulunmadığı için muhafaza edilmek üzere şu dağın tepesindeki çorten (bir tür taş yapı) ya yerleştirdik. '… Maalesef vakit olmadığı için rahibin tarif ettiği gidip söz konusu Uygurca külliyatı göremedim".

Yeri gelmişken bir olay anlatmak isterim: 60'ların ortalarında Tucci'nin kitabından bu bilgiyi aldıktan sonra meseleyi açıklığa kavuşturmak için Tibet'e gitmek üzere hazırlıklara başladım. Ancak ne yazık ki yolculuğumun hemen öncesinde "Kültür Devrimi" (19661976) başlamıştı. Dolayısıyla bilmece halen çözülmeyi beklemektedir.

12 Yanışlıkla ölçü adları olarak düşünülen bazı terimler (örn. Pancam…) aslında ezgi adlarıdır. Bkz. W. Winter: Some Aspects of "Tokharian" Drama: Form and Techniques, JAOS, c. 75, No. 1, 1955.

13 P. Zieme, 1992, s. 2122.

14 Burada yıllar önce yaşanan bir olayı anımsadım: Pekin Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'ndeyken bir gün rastlantı eseri "Sarqi Haqiqat'de (Taşkent, 1948).

"Uighurning ulugh dastani... Cistini ilik bek" (Büyük Uygır destanı... Cistini ilik bek) adlı makaleyi okudum. Hocama ve diğer Uygurdili bilimcilerine bu metni nerede bulabileceğimi sordum. Hepsi de, "biz de nerede olduğunu bilmiyoruz" dedi. Ancak Müller'in Uigurica IV (sf. 680697) kitabını okuduğum altmışlı yıllarda bu hikaye birden bire karşıma çıktı. "Xuming Luosha Ji adlı Çince kitaptan çevrilmiş olan bir Jataka'dır" (Buda'nın önceki doğumu üzerine hikaye).

15 Rong Xinjiang: Guiyijun Shi Yanjiu, (Guiyijun ordusunun tarihi üzerine çalışma), 1996, s. 384.

16 Malov, bulunan yerin adını Çince Gansu lehçesine dayanarak VunFigu ya da Vumsigu olarak telaffuz ettiği için akademisyenler uzun bir süre bu yerin gerçek adını belirleyemediler. Şimdi doğru adını biliyoruz: Wenshugou. (Manjusri'nin vadisi). Burası Suzhou'nun (Jiuquan) (yaklaşık 15 km) güneybatısında yer alan bir vadidir. Burada Manjusri Tapınağı'nın ikidilli (UygurcaÇince) önemli bir yazıtı bulunmuştur ve bu satırların yazarı 1986'da bu yazıt üzerinde çalışmıştır.

17 Bkz. "Notes on some Old Turkic Words" (Prof. K. M. Musayev'in 70'inci doğum günü için armağan, yakın yayımlanacak).

18 Ben ve Zieme tarafından yakın bir tarihte yayımlanacaklardır.

19 L. Kwanten, A History of Central Asia, 5001500, 1979, s. 57.

Dankoff, R.: Compendium of Turkic Dialects, 1982.

Elverskog, J.: Uygur Buddhist Literature, 1997.

Emmerick, R.: Tibetan Texts Concerning Khotan, 1967.

Fa Xian: Fa Xian Zhuan (Biography of Fa Xian) (Çince), 1958.

Gabain, von A.:

, Alttürkisches Schrifttum, SDAW, 1950.

, Buddhistische Türkenmission, in: Asiatica, Festschrift, F. Weller, 1954.

, Der Buddhismus in Zentralasien, in Spuler (ed): Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. 8, Absch. 2, 1961.

, Nichtislamische alttürkische Literatur, in Handbuch…, Bd. V,

Absch. 1, 1963.

, Die alttürkische Literatur, in: Philologiae Turcicae Fundamenta, vol. II, 1964.

, Alttürkische Schreibkultur und Drückerei, op. cit., 1964.

, Die Drücke der Turfansammlung, ADAW, 1967.

Geng Shimin:

, Uighur Script and main Literature (Çince) 1980 (XWLJ).

, On Buddhism in Xinjiang and among Turk, Uighur (Çince), 1980 (XWLJ).

On Uighur Literature from Dunhuang (Çince), 1989 (XWLJ).

Haidar, M.: The History of Moghuls of Central Asia, 1894 (Ross'un İngilizce tercümesi).

Klimkeit, H.: Buddhism in Turkish Central Asia, Numen, vol. XXXVII, 1990.

Kwatan, L.: A History of Central Asia, 5001500, 1979.

Laut, P.: Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler, 1996.

Le Coq: Buried Treasures of Chinese Turkestan, 1928.

Liu Mautsai: Kutscha und seine Beziehungen zu Chine vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. CHr., 1969.

Litvinskiy, B.: Die Geschichte des Buddhismus in Ostturdestan, 1999.

Ogasawara, S, Oda, Y.: (Yosechi) Seiiki Butsukkyoshi (in Japanese).

(Outline of History of Buddhism in Western Land, 1980.)

Moriyasu, T.: L'origine du Bouddhisme chez les turcs et l'apparition des texts bouddhiques en turk ancient, Actes du Colloque Franco.

Japonais, 1990.

Ren Jiy_: Han Tang Fojiao Sixiang Lunji (in Chin.) (Essays on Buddhist Ideology in HanTang times, 1973.)

Sander, L.: Buddhist Literature in Central Asia, in G. Malasekera (Ed.): Encyclopedia of Buddhism, C. 4, 1979.

Scharlipp, W.: Kurzer Überblick über die buddhistische Literatur der Türken, in: Materialia Turcica, 1980.

Shogaiti, M.: Uigurugo Butten ni tsuite (in Japanese) (On Uighur B. Canon), in: Zoku Shirikurodo to Bukkyo Bunka (Silk Road and B. Culture... Continued), 1980.

Sinor, D.: A középázsiai török buddhizmusról (in Hungary) (On Turkush Buddhism in Central Asia), in: Körösi CsomaArchvum, Suplementary volume, 19351939.

Tekin, Ş.: Uygur Edebiyatının Meseleleri: Türk Kültürü Araştırmaları, 1965 (aynı makale "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı" başlığıyla "Türk Dünyası El Kitabı"nda yayımlanmıştır, 1992.),

Zieme, P.:

, Das Buddhistische Schrifttum der Uiguren, in his book: Religion und Gesellschafte im Uigurischen Königreich von Qo2o, 1992.

, Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Kunhuang... Studien zur alttürkischen Dichtung, 1991.